

הארץ

"נמצאים במצב הישרדותי": החינוך הבלתי פורמלי סובל מהזנחת הרשויות ומאדישות הציבור

למרות ההסכמה במערכת החינוך שמסגרות כמו תנועות נוער הן זירה חינוכית חשובה, הן מתמודדות עם תקציבים דלים, שיעור השתתפות קטן וקושי לגייס כוח אדם. "החינוך הבלתי פורמלי נתפס כאחיין החביב של מערכת החינוך, קובעי מדיניות רואים בו תוספת לא הכרחית", אומר חוקר

שירה קדרי-עובדיה

16 באוקטובר 2022

עקוב 

קלי כהן, מזכ"ל תנועת הצופים, לא מסתיר את תסכולו כשהוא מדבר על מצבן של תנועות הנוער. לפני כמה שבועות עלתה התנועה לכותרות לאחר שחניכי שבט דן בצפון תל אביב תועדו מעודדים את חבר הכנסת איתמר בן גביר ומצטלמים לצדו. כלי התקשורת, בהם גם "הארץ", חגגו. חבר הכנסת לשעבר אברום בורג כינה אותם בעקבות התקרית "תנועת פרווה ערכית", נטולת אידיאולוגיה של ממש. "לא בשר, לא חלב, אפילו לא טופו", כתב בורג.

"כשיש תקלה, אין כלי תקשורת שלא מבקש לדבר עלינו ואיתנו", אומר כהן בשיחה המתקיימת איתו ממשרדי מטה תנועת הצופים, על רקע קלסרים עם חומרי הדרכה. "אבל רוב הזמן, כשאנחנו פשוט עושים טוב, אנחנו פשוט לא מעניינים. לא מכירים אותנו". אפשר להתווכח על דבריו של בורג, ועל מידת האחריות של תנועת הצופים להתנהגות של חניכיה סביב ביקורו של בן גביר. אך קשה להתווכח עם האבחנה של כהן בנוגע לתשומת הלב הציבורית שתנועת הנוער בהנהגתו זוכה לה ביומיום.

כהן אינו לבד בתסכולו. ראשי תנועות וארגוני נוער, חוקרים ופעילים בזירת החינוך הבלתי פורמלי ששוחחו עם "הארץ" משרטטים כולם תמונה דומה: אף שרבים מסכימים כי מדובר בזירה משמעותית שמצליחה לא פעם במקומות שבהם נכשלים בתי הספר, החינוך הבלתי פורמלי זוכה לתשומת לב מועטה מצד מקבלי ההחלטות והציבור הרחב. "החינוך הבלתי פורמלי נתפס במובנים רבים כאחיין החביב של מערכת החינוך", אומר על כך ד"ר ירון גירש, סוציולוג החוקר בני נוער שמשמש חבר סגל בתוכנית למנהיגות נוער במכון מנדל ומרצה בחוג לחינוך בלתי פורמלי במכללת דוד ילין. "ככזה, רבים מקובעי המדיניות רואים בו תוספת חביבה אך לא הכרחית".

"לא במקרה קוראים לזה חינוך בלתי פורמלי - על דרך השלילה", אומרת ד"ר דפנה עציון מהפקולטה לחינוך באוניברסיטת בר אילן. "זה נתפס כחשוב פחות מהמערכת הרגילה. כולם יודעים שזה חשוב, אבל אף אחד לא עושה עם זה שום דבר - כי לא על זה נמדדים מקבלי ההחלטות. שרת החינוך נמדדת על הישגיה בחינוך הפורמלי, אף פעם לא על הישגים בחינוך הבלתי פורמלי".

תקופת הקורונה סיפקה דוגמה חיה לסדר העדיפויות הציבורי והממשלתי, אומר דני רוזנר, לשעבר ראש מינהל חברה ונוער במשרד החינוך וכיום מנהל התוכנית למנהיגות נוער במכון מנדל. "בתי המלון נפתחו לפני שהחינוך הבלתי פורמלי חזר לפעול".

התפיסה הציבורית הזאת מתבטאת בראש ובראשונה בתקציב: משרד החינוך, הגוף העיקרי האמון על החינוך הבלתי פורמלי בישראל, מקצה רק כ-2% מתקציבו לנושא. התקציב הזה, כ-1.75 מיליארד שקל, כולל השקעה בחינוך בלתי פורמלי במובן הרחב ביותר שלו ומוקדש ברובו לתוכניות משלימות במסגרת בתי הספר והגנים, כמו צהרונים וקייטנות של החופש הגדול, ולתוכנית "חוג לכל ילד" הפועלת בפריפריה החברתית. חלק אחר מיועד למתנ"סים ולתקצוב הרשויות המקומיות. רק חלק קטן מהתקציב, כ-218 מיליון שקל, מוקדש לתנועות נוער ולארגוני נוער - אולי הביטוי המזוקק ביותר של חינוך בלתי פורמלי: גופים שההגעה אליהם נעשית באופן וולונטרי, ושבהם לבני הנוער יש הזדמנות להתנסות בהדרכה ובהובלה עצמאית של פעילויות, טיולים ועוד.

כ-50% מתקציב תנועות הנוער וארגוני הנוער נשען על תקנות תמיכה של משרד החינוך. אחת מהן מיועדת לתנועות הנוער דוגמת הצופים, בני עקיבא, הנוער העובד והלומד והשומר הצעיר - 13 תנועות בסך הכל. לפני כעשור נוספה תקנה נוספת, המיועדת לארגוני הנוער: גופים שהצטרפו מאוחר יותר לתמונת החינוך הבלתי פורמלי, וכוללים בין השאר את אחריי, חוגי סיירות, נוער מד"א, נוער איגי וארגונים ייעודיים לחברה הערבית והחרדית - כ-20 ארגונים בסך הכל. שאר התקציב מתבסס על סיוע מהרשויות המקומיות ועל תשלומי הורים.

התנסויות שבית הספר לא מאפשר

לאורך השנים ניסו מחקרים להסביר את סוד הצלחתו של החינוך הבלתי פורמלי. בסקירה שנערכה ב-2017 לבקשת המדען הראשי במשרד החינוך, מביאות עורכות המחקר פרופ' זהבית

גרוס וד"ר מירי גולדרט שורת מחקרים המלמדים על כוחו של החינוך הבלתי פורמלי בשיפור הישגים לימודיים ויכולות חברתיות. מחקרים אחרים הצביעו על האפקטיביות של החינוך הבלתי פורמלי בהקניית ביטחון עצמי ותחושת עצמאות, התמודדות עם לחצים חברתיים והרחבת האופקים של המשתתפים במסגרות הללו. "מגרש משחקים שמתקיימת בו סימולציה לחיים", אומר על כך כהן. "תהליכים אמיתיים, שמשנים מציאות, מגיעים דרך החינוך הלא פורמלי", אומרת עציון. "בסוף, אלה החוויות שאנחנו זוכרים גם כעבור שנים".

הזנר, שהחל את דרכו בתחום כמדריך צעיר בארגון "אחריי", סבור שסוד קסמו של החינוך הבלתי פורמלי טמון בכך שהוא מאפשר לבני הנוער לחוות הצלחה בתחומים שונים, שלא תמיד באים לידי ביטוי בבית הספר. "רגעים מכווננים שבהם אתה אומר לעצמך - הצלחתי, גם אם אני פחות מצליח בזירה המוסדית", הוא אומר. מרכיב משמעותי נוסף הוא למידה דרך התנסות, שכוללת הטלת אחריות אישית על המשתתפים. "זה בידיים שלך - אם תעשה זה יקרה ואם לא אז לא. זאת מסגרת שיש בה מרחב טעות".

"החינוך הבלתי פורמלי מאפשר התנסויות שבית הספר לא מאפשר", מוסיף ארז רואימי, מנהל יזמות וחדשנות בקרן רש"י, העוסקת בקידום שוויון חברתי בתחומי החינוך והרווחה. "זה המקום שבו ילדים לומדים להתמודד עם כישלון, להעביר מסר מול קהל, מפתחים חוסן". תנועות הנוער חוצות אזורים גיאוגרפיים ותרבותיים, ולכן מאפשרות לבני נוער מרקע חברתי-כלכלי חלש להכיר באופן בלתי אמצעי בני נוער מאזורים אחרים. ובמילים אחרות, תנועות הנוער הן פתח למוביליות חברתית. "מי שלא זוכה לזה, זוכה לפחות הזדמנויות בעתיד, וחבל", אומר רואימי.

גם שרת החינוך יפעת שאשא-ביטון שותפה לתפיסה הזאת. "תנועות הנוער הן חשובות ויש בהן היבטים ערכיים, חברתיים, קהילתיים ואזרחיים", אמרה שאשא-ביטון ב-2016, כשכיהנה כיו"ר הוועדה לזכויות הילד. בדיון שכניסה אז קראה שאשא-ביטון למשרד החינוך להגדיל את תקציב תנועות הנוער וארגוני הנוער, כדי למנוע מצב שבו ההשתתפות בהם תלויה בתשלומי ההורים הגבוהים - המגיעים למאות עד אלפי שקלים בשנה.

שש שנים לאחר הדיון ההוא, שאשא-ביטון היא היושבת על כס שרת החינוך אך המצב לא השתנה מהותית. "בשורה התחתונה, חינוך בלתי פורמלי זה חינוך לפריווילגים", אומר כהן. עלות החברות בתנועות הצופים מאמירה ליותר מ-3,000 שקל בשנה, הכוללים דמי חבר, טיולים, מחנות קיץ ומדים. לדברי כהן, בפריפריה החברתית והגיאוגרפית העלות פחותה מכיוון שהתנועה עצמה מסבסדת את הסניפים הפריפריאליים, ונוסף על כך ישנה אפשרות לקבל הנחות לפי הצורך. אך הסבסוד התנועותי אינו מספיק, לדבריו. "יש ילדים במדינת ישראל שלא מגיעים לתנועות הנוער כי לתנועות אין משאבים ויכולת להקים סניפים בכל מקום שבו באמת צריכים אותן", אומר כהן.

ואמנם, בתנועות הנוער ובארגוני הנוער חברים רק כשליש מהתלמידים בגילים הרלוונטיים במערכת החינוך. לפי נתונים שאסף מרכז המידע והמחקר של הכנסת ב-2020, שיעור החברות בתנועות נוער עולה ככל שהרמה החברתית-כלכלית גבוהה יותר. בקרב תלמידים הלומדים בבתי ספר ברמה חברתית-כלכלית גבוהה שיעור החברים בתנועות נוער היה 32%, בבתי ספר ברמת ביניים רק 18% מהתלמידים חברים בתנועות נוער, ובבתי ספר ברמה חברתית-כלכלית נמוכה היה שיעורם 13% מהתלמידים.

"החינוך הבלתי פורמלי נמצא בתת-תקצוב בהשוואה למערכת הפורמלית ולצרכים של בני נוער. באופן פרדוקסלי הוא משמש לעתים כר פורה להגדלת הפערים, אף שרבים מהארגונים בו פועלים בשם צמצום האי-שוויון החברתי", אומר גירש.

לפי נתונים שאסף מכון מנדל, המפעיל תוכנית מנהיגות לטיפול החינוך הבלתי פורמלי, שיעור המשתתפים בתנועות נוער בחברה הבדואית עומד על 3% בלבד, ובחברה הדרוזית הוא עומד על 10%. לשם השוואה, במרכז תל אביב ובצפון העיר שיעור המשתתפים הוא כ-40%.

דמי החבר הנגבים מההורים הם מכשול בדרך להשתתפות בתנועות נוער ובארגוני נוער, אך אינם החסם היחיד. דו"ח שערך השנה מכון מנדל בנושא ממפה את החסמים העומדים בפני תלמידים מאוכלוסיות מוחלשות בדרךם לתנועת הנוער. התקצוב הדל מכיוון משרד החינוך מאלץ את התנועות והארגונים להסתמך על תקציבי הרשויות המקומיות, ולא בכל מקום ההשקעה שווה. בחברה החרדית והערבית ההשקעה בתחום נמוכה במיוחד. בשנים האחרונות אמנם הוחלט על העברת תקציבים משמעותית לרשויות הערביות, בין השאר לצורך חיזוק התחום, אך נדמה שזה קורה מעט מדי ומאוחר מדי: מסמך פנימי של משרד החינוך שפורסם בחודש שעבר בעיתון כלכליסט מתריע כי רוב התקציב שיועד לפיתוח התחום הבלתי פורמלי בחברה הערבית והבדואית לא הגיע ליעדו ולא השיג את היעדים שנקבעו לו.

וישנו גם החסם התרבותי. "תנועות הנוער נתפסות לא פעם כ'אשכנזיות', שייכות לישראל הראשונה", אומר גירש. "ילדים הולכים הרבה פעמים בעקבות ההורים או האחים שלהם, כך שאם אין מסורת משפחתית או שכונתית, רבים הסיכויים שגם הילדים יבחרו שלא ללכת אליהן". נוסף על כך, תנועות הנוער וארגוני הנוער נתפסים לא פעם כמותרות בעיני אוכלוסיות פריפריאליות. "ההורים לא מבינים איך זה מקדם את הילדים. מבחינתם, כשיפתחו חוג טכנולוגיה – נשלם. אבל בשביל פעילות שמוציאה את בני הנוער למשחקי חברה וטיולים במקום להקנות להם מיומנויות שיועילו 'בעולם האמיתי' זה נתפס כלא מועיל, ולפעמים לא מתאים תרבותית".

במובן הזה, ארגוני הנוער זוכים להצלחה רבה יותר בקרב אוכלוסיות מוחלשות. לפי נתוני מכון מנדל, בעוד שהשתתפות בתנועות הנוער מאופיינת באוכלוסייה חזקה יחסית, בארגוני הנוער יש נציגות מכובדת יותר לחציון התחתון של האוכלוסייה ולחברה החרדית. ארגוני הנוער הם באופיים קטנים יותר, ולכן מאפשרים מענה ממוקד יותר לאוכלוסיות מגוונות. תקנת התמיכה שלהם גם מאפשרות להם לפעול בתוך בתי הספר, בשונה מתנועות הנוער הנדרשות לפעול מחוץ למוסדות החינוך הפורמליים. "בתנועת הנוער התפיסה היא 'תחזור הביתה, נראה אותך מגיע לשבט'. בשביל זה צריך עוצמות, צריך עורף משפחתי", אומר שלומי קסטרו, יו"ר מועצת ארגוני הילדים והנוער. "השבט או הסניף הוא מרחב שקורה בו משהו מדהים, אבל במובן מסוים הוא סגור בפני מי שלא עלה בזמן לרכבת".

נדרשת מהפכה

במובנים רבים, החינוך הבלתי פורמלי זוכה לעדנה בעידן שלאחר הקורונה: רבים גילו עד כמה חשוב המפגש הבין-אישי בין תלמידים, וגם במשרד החינוך מדברים היום בכל הזדמנות על חשיבותו של החינוך החברתי-רגשי ומשקיעים בכך תקציבים.

"משרד החינוך לקח את הז'רגון של החינוך הבלתי פורמלי, ומנסה להכניס אותו לבית הספר", אומר כהן. אך הוא סבור שאין תחליף למפגש הבלתי פורמלי אחר הצהריים. "בסוף, בית ספר הוא לא וולונטרי. האם בשיעור חברה, שבו מנסים להשתמש בכלים שלנו, תנועות הנוער, בכיתה שיש בה 40 תלמידים שיושבים על כיסאות גב אל גב, ניתן לקיים דינמיקה שבה אפשר לחולל שינוי חברתי? לדעתי התשובה היא לא. העיסוק הבלתי פורמלי חייב להתבסס על מוטיבציה פנימית, על עבודה יחד עם קבוצת הבחירה שלי, שאליה אני מגיע כי אני רוצה בכך. אין תחליף לתחושת השייכות והמחויבות של מי שמגיע מרצונו החופשי לתנועת הנוער".

"בבית הספר יש לו"ז שצריך להתקדם איתו, ולכן אין הזדמנות לכישלון ולמרחב הטעות שמאפשר החינוך הבלתי פורמלי", אומר רוזנר. "אני מבין את מנהלי בתי הספר שלא מקדישים לזה מספיק זמן, המערכת לא מאוד מאפשרת את זה". לכן, הוא סבור, אין תחליף למסגרות הבלתי פורמליות המאפשרות אחריות אישית של המשתתפים, גם במחיר של חוסר התקדמות בחומר או של "בזבוז זמן".

כהן ורוזנר מסכימים כי האופן שבו מתוקצב החינוך הבלתי פורמלי אינו הולם את התפקיד החשוב שמייחסים לו, במיוחד לאחר תקופת הקורונה. התקציבים הדלים, המאלצים את התנועות והארגונים לקושש אחר כספים קואליציוניים, דמי חבר ותרומות, גם מובילים לכך שקשה מאוד לגייס כוח אדם איכותי לתנועות ולארגונים. "בכל שנה מתחלפים כרבע ממרכזי השבטים שלי, כי אנשים לא נשארים בתפקיד. מי שילך לעבוד כמלצר ירוויח יותר ממרכז שבט, שישן מחוץ לבית 40 יום בשנה ומבלה בטלפונים לתוך הלילה. הפיחות במעמדו של החינוך מתבטא גם אצלנו בחינוך הבלתי פורמלי, ואני שואל - מי ירצה לעבוד בתחום הזה בעוד כמה שנים? מי יחנך את הילדים של הילדים שלי?"

גם קסטרו מתמודד עם קשיים דומים, וסבור שנדרשת מהפכה אמיתית בתחום ובתקצובו. "צריך להגיע מישהו אמיץ ולומר: מספיק. המצב הנוכחי הוא מתכון לאסון, לא פחות מזה. הוא מציב אותנו במקום של הישרדות, חוסר מקצועיות ושנור".

אחת הסיבות לתקציבים הדלים נובעת מהיחס הציבורי המזלזל כלפי הפעילות הבלתי פורמלית. "יש תחושה ציבורית שהם נהדרים אבל חובבנים, בעלי לב טוב אבל לא מקצוענים מספיק", אומר גירש. "מערכת החינוך מדברת בשפה של מדידת הישגים, של מצוינות. חלקים לא מבוטלים בארגוני החינוך הבלתי פורמלי לא מדברים בשפה הזאת".

"אין מספיק מחקר על הערך הכלכלי של הפעילות של החינוך הבלתי פורמלי", מסכים רוזנר, "זאת זירה שבה שר החינוך מגיע למחוא לך כפיים בלי לשים שקל על הפעילות, כי לא הוכחת לאף אחד שיש ערך

כלכלי בפעילות שלך. השפה האידיאולוגית כבר לא תופסת מבחינת מקבלי ההחלטות. מבחינת משרד האוצר, המפעל עובד גם בלי תקציב - אז למה להשקיע יותר?"

כהן סבור שדווקא אפשר למדוד את הפעילות הבלתי פורמלית, לו רק היו מנסים. "תראו למשל בכמה פעולות קהילתיות עסקנו בתקופת הקורונה - עזרה לקשישים, חלוקת מזון, עבודה עם ילדים עם צרכים מיוחדים. אני קורא למשרד החינוך: תמדדו אותנו בהיבטים האלה, תציבו לנו יעדים. תאתגרו אותנו".

ובחזרה לאיתמר בן גביר. האמנם צדק בורג כשכינה את הצופים "תנועת פרווה ערכית"? בעיני כהן, לא בטוח שמדובר בהגדרה מעליבה בהכרח. אם בעבר שימשו תנועות הנוער שחקניות מרכזיות בהטמעת ערכי הציונות והחלוציות, כיום הן מנסות לגבש לעצמן תפקיד חדש. אם שואלים את כהן, גם פעילות מחוץ למסכים היא ערך בפני עצמו. "נכון, אין לנו פטרון פוליטי או אידיאולוגיה מפלגתית", אומר כהן, "המוטיבציה שלנו היא להפוך את החברה לטובה יותר".

לחצו על הפעמון לעדכונים בנושא:

🔔 משרד החינוך 🔔 בני נוער